

Вікторія Вакуліна, Юрій Пономарьов

ВАКУЛІНА Вікторія Миколаївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів – соціальна філософія, комунікативна філософія.

ПОНОМАРЬОВ Юрій Юрійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів – соціальна філософія, аксіологія.

СУМНІВНИЙ СТАТУС КОМУНІКАЦІЇ: «МОВЧАТИ НЕ МОЖНА ГОВОРИТИ»

Ця стаття – спроба знайти відповідь на питання «чому в епоху інтенсивної комунікації все ще актуально залишається теза про те, що мовчання – золото?»

Ключові слова: комунікація, аутопоезис, синергетика.

Квінтесенцією сучасної епохи (мова йде про інтелектуальну сферу) є радикальне зменшення гносеологічного оптимізму та самовпевненості через усвідомлення неспіврозмірності навколишнього світу та людського інтелекту, якому не вистачає швидкості, потужності, маневрової лабільності. Ми змушені констатувати, що наші уявлення про світ – це суб'єктивні мисленнєві конструкції, які мають локальний, приблизний, тимчасовий, обмежений характер. Парадоксальним чином складається ситуація, коли наші знання об'єктивного світу менш достовірні, ніж віртуальний світ (як форма комп'ютерного моделювання), породжений людською уявою: адже існування віртуального світу залежить лише від людини, а існування об'єктивного світу обумовлене численними факторами, про деякі з яких людина навіть не здогадується. Відбувається певна смислова інверсія: ми усвідомлюємо, що об'єктивний світ, в якому ми живемо є віртуальним – мінливим, невловимим, нестабільним, непередбачуваним, де людина – не автор, а продукт конструювання. Реальність є віртуальною.

Ми не інвентаризували усі управлінські структури і центри, які задають вектори нашого життя і поведінки, а тому часто змушені лише констатувати як результат те, що було породжене в глибинних підвалинах нашої особистості і актуалізувалось. Прихована частина нашого «я» маніфестує себе, примушуючи нашу свідомість (контрольовану

© В. М. Вакуліна, Ю. Ю. Пономарьов, 2014

складову нашого буття) рахуватись з нею. В такому контексті ми добуцаємо до думки С. Жижека про те, що віртуальність структурує реальність і наш спосіб спілкування з іншими.

Складність комунікації посилюється тим що, будь-яка поведінка обумовлюється контекстом, котрий конститується різними соціальними кодами, які теж мають віртуальний характер. Таким чином горизонт комунікації розширюється, бо до нього залучається метарівень, який і виступає тією віртуальною складовою, яка латентно управляє комунікацією. В більшості комунікативних актів ми не те що не здогадуємось про зміст цієї латентної віртуальності, більше того, ми не підозрюємо (внаслідок інтелектуальної інфантильності) про її існування.

На тлі таких міркувань жалюгідними виглядають самовпевнені спроби маніпуляції чужою свідомістю: людина будує тактику і стратегію управління чужою свідомістю, базуючись на своїх уявленнях про об'єкт маніпуляції, в яких останній перетворюється на схему, в той час як не тільки вона не може бути впевненою в передбачуваності сценарію поведінки об'єкта, але й сам об'єкт не може бути впевненим в стратегії своєї взаємодії зі світом.

Такі думки рухаються в руслі концепції аутопоезних систем У. Матурани та Ф. Варели. Описуючи людину як аутопоезну єдність (тобто таку, що самовідбудовує та самоконструює), автори вказують на те, що взаємодії між нею та навколишнім середовищем складаються із взаємних збурень. В таких взаємодіях структура навколишнього середовища лише запускає структурні зміни в аутопоезних системах, але не керує ними. І навпаки, структурні зміни в аутопоезних єдностях викликають структурні зміни в навколишньому середовищі. Виникає структурна спряженість. Використовуючи евристичний апарат цієї теорії, ми можемо провести аналогію з комунікативною сферою: не можна передбачити збурення в жодній із складових комунікації – адресант не може бути переконаним в точній доставці повідомлення адресату, і тим більше в наслідках цієї доставки. Кожна людина як аутопоезна єдність перебуває в структурному дрейфі, обумовленому структурною спряженістю комунікантів, необхідністю адаптування своєї поведінки один до одного. Діапазон поведінки кожного комуніканта задається структурами його суб'єктивності, структура визначає і області взаємодії. Тому передбачити в такій ситуації які внутрішні структури спрацюють і як – неможливо. Як наслідок, часто адресант замість бажаного результату маніпуляційного впливу отримує руйнування існуючої структурної спряженості між комунікантами. Це руйнування може бути негайним або відстроченим. Як кажуть в народі, «перехитрив самого себе».

Теза, яку ми хочемо обґрунтувати, звучить так: існують об'єктивні причини, через які спілкування у різних його формах стає обтяжливим для людини і вона починає обмежувати його в цілях самозбереження – психічного, морального, духовного, інтелектуального... Не самоконсервації, а самозбереження як здатності конструктивного самопродовження, яке відчуло загрозу власної руйнації від зовнішніх впливів. Іншими словами, дистанціюватись, щоб утримати власну позицію від поглинання. Філософія як квінтесенція людської мудрості описує цей логічний шлях як поступ від стадії учня до відлюдника (індійська філософія), як необхідність дотримання процедури «епохе» (антична філософія), як потреба в обмеженні спілкування вузьким колом справді зацікавлених людей (створення філософських шкіл) і т.д. Як ж це об'єктивні причини? Спробуємо сформулювати їх, спираючись, перш за все, на свій власний досвід, хоча чи може людина спиратися на чужий досвід – це вже навіть не дискусійне питання. На жаль, така альтернатива нам недоступна, але про це згодом.

Однією з перших причин комунікативного самообмеження є вікові зміни людини, які торкаються не лише соматичної, але й психологічної складової нашого існування. З віком відкритість людини світу, в тому числі і в комунікативній сфері, зменшується, згортається. Наші адаптивні можливості виснажуються, ми стаємо менш сприйнятливими до світу, оскільки ресурси переробки інформації внаслідок тривалої амортизації вже не здатні забезпечити інтенсивний ритм життя. Таким чином, ми змушені обмежувати своє спілкування, яке потребує інтелектуальних та емоційних витрат, заради обраних нами пріоритетів (сім'я, професія, друзі).

Друга причина – це неефективність спілкування, яка часто не несе іншого смислу, як «заповнення пустоти». Ми не завжди дотримуємось норм дискурсу, зокрема норми раціональності, логічності, адекватності, чим демонструємо зневагу до інших учасників комунікації. Зокрема, ми не завжди раціональні, бо не переймаємось достовірністю інформації (часто важливішим нам здається бути першим в подачі новини, а не правдивим); не завжди ми адаптуємо інформацію відповідно до можливостей сприйняття іншої людини; часто ми надмірно зловживаємо часом і терпінням людини, використовуючи її як слухача, лише тому, що вона ввічлива. Ми не завжди логічні, бо це потребує продуманості, аргументованості, заглибленого аналізу, а все це вимагає від нас розумових зусиль і часових витрат, які здаються нам невинуватими. Ми не завжди адекватні, бо рідко задаємось питанням як позначиться артикульоване нами на співрозмовникові. Найчастіше ми спохвачуємось тоді, коли натикаємось на приголомшливу для нас реакцію. І це в

той час, коли, як уважають У. Матурана і Ф. Варела, феномен комунікації залежить не від того, що передається, а від того, що відбувається з тим, хто приймає передане. Та часто нас влаштовують такі «правила гри», бо вони надають можливість розслабитися, не напружуватися. Таке спілкування ковзає по поверхні буття; як брудна поверхнева дощова вода підхоплює різне «сміття» і переносить його. Така комунікація не ставить за мету пізнати суть, не цікавиться пошуками істини, вона задовольняється лише фрагментарними обривками знань, які здатні вразити, захопити, зацікавити, привабити до себе співрозмовника. В такому форматі спілкування людина легко стверджується чи то як незамінне джерело інформації, чи то як носій «аналітичного розуму», чи то просто як амбітна особистість, у якої є проблеми із самоповагою. Наша культура часто в цьому відношенні демонструє варварський, а не цивілізований формат спілкування. Ми недооцінюємо того факту, що піклуючись про збереження кожної індивідуальності, ми формуємо соціальну організацію нового порядку, соціальну єдність, наші відносини з якою є рекурсивними: кожен з нас є її частиною, а вона є частиною нас. Нам бракує далекоглядності, стратегічного бачення наслідків, до яких приводить нехтування комунікативними нормами на рівні індивідуальної, локальної, короткотривалої комунікації.

Мабуть, є важлива обставина, яка підштовхує нас до такої зневаги. Що примушує нас так, на перший погляд, бездарно витратити час, тривалість якого лімітована? Оскільки люди займаються таким бездарним спілкуванням так охоче, так багато і так часто, то, очевидно, це приносить їм задоволення, причому потреба в цьому задоволенні не залежить ні від статі, ні від віку, ні від освіти, ні від культури. До такого спілкування нас підштовхує задоволення від «буття разом», породжене несвідомими потягами, глибинними архетипами, чуттєвими інтенціями. Тут більш важливим є не сам зміст інформації, а тло, яке супроводжує комунікацію. Емоційна матриця соціальності, на основі якої вибудовується наше індивідуальне існування, втягує нас у колективність, натовп, групу. В такі моменти нас влаштовує не буття, а перебування, проте воно настільки потужне, що дало підстави деяким філософам назвати його «божественним соціальним» (Б.Вальденфельс).

Третя причина дискомфорту комунікації є відсутність гарантій доброзичливості. Становлення особистості можливе лише в акті спілкування – це аксіома. Інший є не лише дзеркалом чи агентом взаємодії, іноді він становить загрозу моєї ідентичності. Діалектика стосунків Я та Іншого у всіх її варіантах від Фіхте до Левінаса будується на тезі, що Інший одночасно є і точкою опори для становлення моєї особистості, і загрозою для неї. Ця амбівалентність Іншого фіксується у термінах

агресії і толерантності. Стосунки я та іншого перебувають у постійній напруженості, яка долається комунікативним зусиллям. Коли «Я» стикається з агресією Іншого, виникає альтернатива: відповісти агресією на агресію або зняти агресію Іншого, створивши нову ситуацію. Ця альтернатива існує на всіх рівнях комунікації – від внутрішньоособистісного (між еґо і супер-еґо) до міждержавного. Історично першою і дотепер домінуючою є комунікація як агресія. Ще Геракліт зауважив, що війна – мати всіх речей. Той, хто захищається, завжди програє, бо змушений відповідати, реагувати, і тим самим мимоволі стає тінню Іншого, його негативною ідентифікацією. «Я» ідентифікується з тим, хто обороняється від Іншого. Повсякденна свідомість утврджує, що обороняється слабкий. Філософія ж ще з часів Лао-цзи розвиває протилежну тезу – слабкість, або точніше чутливість, переборює силу, а агресія є проявом слабкості, спробою самоутвердження за рахунок іншого, тобто агресія є виявом несамодостатності. Це справедливо і по відношенню до комунікації. Толерантність у цьому випадку є проявом самодостатності, незалежності, навіть зверхності сильного. Тут важливо не сплутати толерантність з тупою нечутливістю або страхом слабого перед сильним. Очевидно, що у сучасному світі, в тому числі і всфері комунікації, панує агресія...

Четверта – це причина, приправлена гіркотою розчарування. Як відомо, ми можемо бути включені в спілкування іншою людиною з різних мотивів: це може бути наслідком як комунікативної, так і стратегічної поведінки (Ю.Габермас). Нас помічають не тільки тоді, коли ми маємо в цьому потребу. Комунікативна поведінка передбачає ставлення до Іншого як до рівноправного партнера, в якому людина зацікавлена безкорисно і до якого вона ставиться не як до засобу, а до мети. Стратегічна поведінка використовує нас як знаряддя в..., сходинку до..., засіб для... В цій ситуації людина опиняється перед вибором – або протистояти кожному такому виклику, або ігнорувати його, або приймати, коли це нам вигідно (про те, щоб повністю йому піддаватись, мова не йде, оскільки це патологічний випадок). Нікому не приємно бути прирівняному до речі, отож щоб мінімізувати негативні враження від стратегічних планів інших, ми часто починаємо уникати спілкування взагалі.

П'ятим стимулюючим моментом до комунікативного аскетизму є непередбачуваність наслідків спілкування. Синергетика постачає нам категоріальний апарат, завдяки якому ми можемо проаналізувати «людину комунікативну» як систему, що саморозвивається. Проте на відміну від такої системи, в якій ми можемо спостерігати інтервали лінійного розвитку, комунікація завжди знаходиться в точці біфуркації. Неперед-

бачуваність, піддатливість найменшим впливам, нерівноважність, неможливість управління наслідками – це неповний перелік характеристик, що супроводжують будь-який акт спілкування. Інтерпретативний механізм співучасників комунікації свавільно поводить із смислами, які в неї закладаються. Крім того, ніхто не може управляти конотаціями – ні автор, ні слухач. Іншими словами, комунікація – це ситуація ризику. З віком людина стає більш консервативною, оскільки ризикові пошуки можуть бути для неї не просто небезпечними, але й катастрофічними. В такому контексті неоціненою знову постає мудрість античних скептиків з їх вимогою «епохе». Так, наймудрішим є утримання від суджень, бо кожне наше судження вагітне помилковістю. Однак як важко слідувати цьому правилу, бо оцінки, емоції, амбіції спонтанно виштовхують нас на слизьку дорогу категоричності. Як не скористатись судженням задля того, щоб продемонструвати власний розум, власну вищість, власну моральність, власну душевність, власну духовність...

Шостою причиною комунікативного утримання є пізнавальний еґоїзм кожного з нас, адже відправною точкою наших міркувань є «Я». Намагання міркувати з позиції Іншого – це наслідок філософської рефлексії, якій передує кропітка і тривала робота над самим собою. Однак це якраз та мудрість, яка більше включена (в кращому випадку) в наше життя як ідеал, а не практична складова. Все сказане, зроблене ми відразу приміряємо на себе, сприймаємо на свою адресу. Ми – центр воронки, в яку стікає інформація про навколишній світ. Проте ми являємось також суб'єктом відцентрованої комунікативної сили. В такій ситуації важко зберігати об'єктивність, тим паче, що стати на місце іншого неможливо. Як би ми не намагались це зробити, ми переміщаємось туди разом з усім своїм суб'єктивним причандаллям. Тому вищою мірою об'єктивності, очевидно, є вже бажання почути іншого, особливо коли його голос не є комплементарним.

Проте таке бажання має сенс при готовності зберігати об'єктивність з усіх сторін. Що робити, якщо така готовність відсутня? Очевидно, що якою б не була відповідь, комунікація за таких обставин обіцяє бути травматичною. Конфліктний, або антагоністичний контекст вимагає нетривіальних рішень. Найчастіше креативним кроком є не продовження з'ясування аргументів та контраргументів, оскільки часто це перетворюється на «прогрес в дурну нескінченність», а перехід на інший рівень, в інший формат існування, де відкриваються нові можливості для спільної конструктивної діяльності усіх комунікантів. Така ситуація потребує синергії зусиль, на яку не всі спроможні. Креативні особистості – загроза старому, яке хоче самозберегтись, а тому виставляє перепони і вставляє палки в колеса, поступово розсіюючи енергію

пасіонаріїв. Поступово це приводить до психологічного та інтелектуального перевантаження, яке з часом також хочеться обмежити.

Як оцінювати такі зміни характеру комунікації з філософської точки зору? Зрозуміло, що тут неможлива однозначність. Бінарна опозиція добре-погано вважається ще з часів К.Леві-Строса ознакою примітивного міфологічного мислення. Однак сучасний комунікативний дискурс постмодернної філософії потрапив, на нашу думку, в ще більш скрутне становище. Оціночні судження тут взагалі стали неможливими, тому що можливими стали будь-які судження. Сучасна толерантність нівелює всі альтернативи моєму власному судженню, визначаючи їх як інші. Вони різні, але однаково чужі і я їх можу терпіти, але не повинен приймати. Сучасна толерантність є лише аватаром сучасної агресивності. Агресивність і толерантність виступають не лише в комунікації, а й в історії як дві фази одного циклу розвитку. Вони є, так би мовити, інь і янь історичного дао. Стосовно сучасного комунікативного дискурсу, толерантність є породженням агресивних маніпулятивних технологій, пасивним захистом байдужістю. Толерантність, таким чином, породжена агресивністю і навпаки.

Сьомою причиною невдоволення комунікацією є примус до комунікації, що прослідковується у дискурсі будь-якої влади. Однією із перших вимог сучасного світу до людини є комунікабельність, яка, проте, має усічені контури: комунікабельність – це не здатність і готовність до дискусії, а лише готовність чути і виконувати. Таким чином, вона набуває асиметричної форми, бо заохочує односторонню слухняність, бажання шикуватись в стрій, сприймати розпорядження як наказ до виконання і т.п. Певним чином така комунікабельність є простим «базіканням розуму», яке заповнює ментальний простір людини, виштовхуючи її з глибин рефлексії на поверхню легковажності. Це сприяє сублімації ментальної енергії, розряджаючи її і надаючи тим самим безпечної форми. Саме цього і добивається примусова комунікація, бо говоріння легше проконтролювати, ніж думання. У всі часи «думаюча» людина була небезпечною для влади, що, зокрема, проявлялось в історії людства у формі вигнання філософії (в нашій недавній історії це проявилось у підміні справжньої філософської рефлексії марксистсько-ленінською ідеологією). «Думання» потребує тиші задля зосередження і проникнення в більш глибокі пласти нашого буття: «мовчання – золото» саме завдяки своїм нетривіальним наслідкам. Останні можуть бути радикальними, тому мовчання насторожує. Наш досвід свідчить, що в процесі спілкування спочатку ми звертаємо увагу на тих, хто говорить, але більше інтригує той, що мовчить. Той, хто говорив, видав себе. І не завжди з кращого боку. Той хто мовчав, ще має

можливість проявити себе розумно. Знову «реальність віртуального»: те, що не актуалізоване, уже управляє комунікацією. Хто мудріший? Той, хто зберігає перспективу.

Восьмим пунктом можна назвати втрату комунікацією своєї людяності, в смислі душевної теплоти: вона стає технологізовано-механістичною. Інтенсивність комунікації сучасного життя водночас призводить до його змістовного спустошення. У людини можуть бути тисячі друзів у мережі «Фейсбук» і жодного у житті. Живим спілкуванням тепер називають розмову по «скайпу», а прямий ефір – трансляцією наживо. Тут під життям імпліцитно розуміється динамізм, дія, відсутність пауз і затримок. Декілька секунд технологічного розриву між запитанням із студії і відповіддю кореспондента з місця подій сприймаються як зупинка на червоне світло під час швидкісного руху по автобану. Втрата мобільного телефона відчувається тепер як втрата частини свого живого тіла. Технологічне заміщує органічне, електронні протези стають екзоскелетом розуму, електронний вірус у персональному комп'ютері стає страшнішим за вірус грипу у персональному організмі. Поширення інформації стало епідемічним, а інформаційний витік – страшнішим за прорив греблі. Найбільш агресивним середовищем сучасного світу є не хімічні чи ядерні реактори, а інформаційні сайти.

Все це відбулось на сучасній комунікації. Сам термін «спілкування», що походить від «спільності», заміщується словом «комунікація» – від комутатора телефонної станції. Раніше говорили про зв'язки, узи і союзи між людьми (життєві, дружні, шлюбні), тепер про контакти (економічні, політичні, сексуальні). Контакт, на відміну від зв'язків, має точковий, локальний характер і може бути легко обірваним, зв'язки ж тримаються на обов'язках і зобов'язаннях. Відсутність обов'язку отожднюється з легкістю спілкування. «Залайкати» чи «забанити» когось в інтернеті набагато легше, ніж сказати комплімент чи висловити обурення у прямому спілкуванні. Спілкування в інформаційному суспільстві асоціюється із приналежністю до тих чи інших спільнот в соціальній мережі. У таку спільноту легко записуються і відписуються, вона не задана кровною спорідненістю, територією, проживанням, віком чи статтю. У мережі можна бути ким завгодно, зміна свого аватара в мережі стає еквівалентом зміни себе у світі. Це є причиною розмивання не лише соціальної, а й будь-якої іншої ідентичності. Світ стає грою не як «агон», а он-лайн ресурсом. В цьому ключі напрошуються певні висновки щодо причин комунікативної кризи сучасності:

- інформаційне перевиробництво, що простежується у епідеміологічному розмноженні інформації і мережевих надшвидкостях її передачі;
- фальсифікація інформації, перетворення її на сенсацію, шок, фейк;

- комерціалізація інформації, що проявляється у інтелектуальній власності, продажності ЗМІ і всеохоплюючому пануванні явної і прихованої реклами (брехлами).

Дев'ятим чинником застережливого ставлення до комунікації є легковірність і легковажність її учасників. Копирсаючись в «своїй голіві», ми знаходимо там купу вербальних штампів, які прислужливо пропонують нам себе для використання, вмовляючи нас не напружуватись з метою артикуляції думки, бо навіщо шукати нове, якщо під рукою вже начебто готова думка. Ми часто користуємось цією прислужливістю, не підозрюючи про її підступність: якщо немає двох однакових життєвих ситуацій (а в цьому ми переконані), то чи можуть бути однаковими слова, які їх описують? Які причини такої нашої недалекості? Різні: розумова лінь, брак часу, байдужість, намагання здаватись не тим, хто ти є, маскуванню, маніпулюванню і т. п.

Часто ми засвоюємо думки не тому, що вони конгруентні нашій особистості, а під впливом авторитетного навіювання – ідеологічного, інтелектуального, морального, духовного тощо. Таким чином ми засвоюємо вербальний набір широкого вжитку, що одночасно і добре, і погано. Добре, бо створює комунікативне поле, в якому всі правила відомі, а дії передбачувані: тут складається видимість порозуміння та взаєморозуміння. Погано, бо насправді це збіднює та обмежує людину. Добре, бо це зменшує ризики. Адже відомо, що чим більша доля індивідуального таланту (тобто несхожості на інших, нестандартності) вкладена в якусь справу, навіть комунікативний акт, тим більший ризик бути незрозумілим. Хоча, насправді, іронія полягає в тому, що навіть користуючись вербальними паттернами, ми не можемо бути впевнені в тому, що нас зрозуміють.

З усього вищесказаного можна було б зробити висновок, що самообмеження в комунікації є формою мізантропії. На наш погляд, навпаки, воно є намаганням уникнути мізантропії. Краще попередити ситуацію, щоб не піддатись своїм недолікам, тим самим не допустити прояв агресії та зверхності по відношенню до інших людей. Можливо, саме це мали на увазі давні китайці, стверджуючи, що «знаючий мовчить...»

Література

1. Матурана У., Варела Ф. Древо познання: біологіческие корни человеческого понимания / У. Матурана, Ф. Варела. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 223 с.
2. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2000. – 380 с.
3. Хоменко І. Дискурс еристичної комунікації/ І. Хоменко // Філософська думка. – 2000. – №2.

Вакулина В.Н., Пономарев Ю.Ю.

СОМНИТЕЛЬНЫЙ СТАТУС КОММУНИКАЦИИ: «ГОВОРИТЬ НЕЛЬЗЯ МОЛЧАТЬ»

Етастатья – попытка найти ответ на вопрос «почему в эпоху интенсивной коммуникации все еще актуальным остается тезис о том, что молчание – золото?»

Ключевые слова: коммуникация, аутопоезис, синергетика.

Vakulina V.M., Ponomarev Yu. Yu.

QUESTIONABLE STATUS OF COMMUNICATION, «SAY YOU CAN NOT REMAIN SILENT»

This article – an attempt to answer the question “why in the era of intensive communication still remains relevant thesis that silence – the gold?”

Keywords: communication, autopoiesis, synergetics.

Надійшла до редакції 11.07.2014 р.

